

Original Article

Received Date: 10-01-2026

Accepted Date: 25-02-2026

Tırnovo Anayasasından- Çok Partili Döneme Bulgaristan'ın Demokratikleşme Süreci

Adnan Mestan

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, Uluslararası Sarajevo Üniversitesi,
mestanadnan@gmail.com

Özet

Bu çalışmada, Bulgaristan'ın Komünist Totaliter Rejimden Çok Partili Demokratik sisteme geçişi değerlendirilmiştir. Bu geçişte iç ve dış dinamiklerin etkisi araştırılmıştır. Literatür taramasına dayanan bu çalışmanın temel amacı Tırnovo Anayasasıyla başlayan Bulgaristanın demokratikleşme sürecinin nasıl Totaliter Rejime geçiş ile durdurulduğu ve Soviyetler Birliğinin dağılmasıyla 1989 yılında Bulgaristanın demokratikleşme sürecine tekrardan başlamasını kapsamaktadır. Bu bağlamda; komünist rejimin Bulgaristan'da nasıl sağlam bir zemin bulduğunu, Todor Zhivkov'un tek parti uygulamaları, Bulgaristan Türklerinin asimile edilme süreci ve demokrasiye geçiş sürecindeki rolleri, 1991 anayasası ve çok partili sisteme geçişi değerlendirilmiştir. Bulgaristan'ın Demokratik sisteme geçmesine rağmen tam verimliliğe ulaşılamaması ve demokratikleşme sürecinin hala sürdüğü sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgaristan'ın Demokratikleşme Süreci; Çok Partili Dönem; Türk Azınlıklar; Bulgaristan Komünist Partisi; Totaliter Rejim.

From Tirnovovo Constitution to the Multi-Party Period: The Democratization Process of Bulgaria

Abstract

In this study, Bulgaria's transition from Communist Totalitarian Regime to Multi-Party Democratic system was evaluated. The effects of internal and external dynamics were investigated in this transition. The main purpose of this study, which is based on the literature review covers, how the democratization process of Bulgaria, which started with the Tarnovo Constitution, was stopped by the transition to a totalitarian regime and how the democratization process of Bulgaria began in 1989 with the dissolution of the Soviet Union. In this context; how the communist regime found solid ground in Bulgaria, the single-party practices of Todor Zhivkov, the assimilation process of the Bulgarian Turks and their role in the transition to democracy, the transition to the 1991 constitution and the multi-party system was evaluated. Despite the transition to the Democratic system of Bulgaria, it was concluded that full efficiency was not attained and the democratization process is still continuing.

Keywords: *Democratization Process of Bulgaria; Multi-Party Period; Turkish Minorities; Communist Party of Bulgaria; Totalitarian Regime.*

Giriş

Bulgaristan, Balkan Yarımadası'nın kalbinde bir bölge olup 111,000 km² toprak parçasına sahiptir ve Avrupa kıtasının Güneydoğu kesiminde yer almaktadır. Ayrıca, Bulgaristan'ın jeostratejik önemini arttıran, Avrupa ve Asya arasındaki kavşak noktasında olmasıdır. Osmanlı-Rus Savaşı¹, Osmanlı Devleti'nden bağımsızlık kazandıktan sonra yeni bir Bulgar devletinin kurulmasına yol açmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan, Almanya ile ittifakta bulunmuştur. 1946'da İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından, Bulgaristan tek partili bir Sosyalist Devlet ve Doğu Komünist Bloğunun bir parçası olmuş ve 1989 ise çok partili demokratik sisteme geçmiştir.

¹1877-78 yıllarında ki Osmanlı- Rus savaşı

Bulgar Devletinin Kuruluşunun Tarihi Arka Planı

Bulgaristan 1877-78 Rus-Osmanlı Harbinden sonra Kuzey Bulgaristan bölgesinde bir Prenslik olarak kurulmuş (Crampton, 2005, s. 83) ve tekrardan Balkanların siyaset sahnesinde yerini almıştır. 1908 yılında bugünkü sınırları dâhil olmak üzere Bulgaristan Osmanlıdan tam bağımsızlığını kazanmış (Crampton, 2005, s. 130) ve uzun bir dönemden sonra ilk defa bir merkezi otorite oluşturmayı başarmıştır. Yeni kurulmuş bir devlet olması hasebiyle mecburi olarak o dönemin uluslararası sisteminde söz sahibi olan ülkelerle, özellikle de Rusya'yla birlikte hareket etmek zorunda kalmıştır. Balkanlarda ulus devlet kurma aşaması ‘ulus devlet’ kavramının doğum yeri olan batı Avrupa’dan farklı olarak hayli sancılı ve aynı zamanda da kanlı savaş ve çatışmaların eşliğinde gerçekleşmiştir.

Bulgaristan, Berlin Kongresinin² kararıyla Osmanlı Devletinden bağımsızlığını kazandıktan sonra, tekrardan sınırları çizilmeye tabi tutulmuş ve sahip olmuş olduğu toprakların birçoğunu anlaşılmaya mutabık kalarak kaybetmiştir. 1912 yılında Balkanlarda yeni oluşmuş ulus devletleri arasında toprak ve sınır probleminden dolayı savaş patlak vermiş (Crampton, 2005, s. 132-133) ve Birinci Balkan Harbi ismini almıştır. Bu savaşta Bulgaristan daha önce kaybetmiş olduğu toprakların bir kısmını tekrardan geri almış fakat 1913'te başlamış olan İkinci Balkan Harbinde (Crampton, 2005, s. 133) kaybeden taraf olmuş ve tekrardan toprak kaybına uğramıştır. 1913-1945 yılları arası Bulgaristan darbeler ve istikrarsızlıklar döneminden geçmiş ve İkinci Dünya Harbinden sonra da ülkede Komünist Rejim hâkim olmuştur ve Sovyetler Birliğinin safında yerini almıştır. 1989 yılında Soğuk savaşın son günlerinin çanları çalarken Bulgaristan da ekonomik krizlerle boğuşmuş ve Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla da ülkede var olan tek partili Komünist Rejimden demokratik sisteme geçiş süreci başlamıştır.

Bu yazının ana konusu Bulgaristan'ın demokrasiye geçiş döneminin tarihsel sürecini ele almaktır. Yöntem olarak birincil ve ikincil kaynaklar araştırma sırasında kullanılmıştır. Dönem olarak iki bölümde incelenmiştir. İlk bölümde Bulgaristan'ın Osmanlı hâkimiyetinden sonra oluşturulmuş ilk anayasası olan Veliko Tırnovo Anayasası konusu ele alınmış ve ikinci bölümde ise Bulgaristan'ın 1989 yılında komünist rejimin çöküşü ve liberal demokrasiye geçiş süreci analiz edilmiştir.

²13 Haziran- 13 Temmuz 1878 yılında Berlin’de yapılmış olan kongre. Bu kongre 3 Mart 1878 yılında Rusya’yla-Osmanlı arasından imzalanan San Stefano antlaşmasının yerini almıştır.

Tırnovo Anayasası ve Demokrasi Esintileri

Bulgaristan devletinin ilk resmi anayasası 1879 yılında Veliko Tırnovo³ şehrinde oluşturulmuş ve bu sebeple de “Tırnovo Anayasası” olarak tarihe geçmiştir.

“Özgürlüğüne yeni kavuşan, özgürlüğün ilk nefesini alan Bulgaristan, Berlin Antlaşması gereğince temel yasasını hazırlamaya çağrılır. Bu konuda tecrübesiz milletvekilleri coşkuları, sorumlulukları ve vatanseverlikleri ile işlerini zekice yapar, ödevi parlak bir şekilde tamamlar. Böylece, 16 Nisan 1879'da, eski Bulgar başkenti Tırnovo'daki Kurucu Meclis, Bulgaristan'ın bağımsız bir devlet olduğu ve kendi yolunu kendi belirleyeceği mesajını göndererek, demokratik bir Anayasa kabul eder” (Tsankova, 2019).

Tırnovo anayasası nispeten liberal ve demokratik bir anayasa olup 1934 yılına kadar belirli değişikliklere rağmen yürürlükte kalmıştır. Bu anayasaya göre bağımsız bir yargı oluşturulmuş, ifade özgürlüğü sağlanmış, meclis ve birlik oluşturulmuş, şahsın güvenliği güvence altına alınmış ve seçmeli yerel özyönetim oluşturulmuştur (Bideleux & Jeffries, 2007, s. 76). Bu anayasanın oluşturulmasından sonra Bulgaristan'da çok partili sisteme geçilmiş ve ilk kez yeni partiler ortaya çıkmaya başlamıştır. Devlet krallık olarak kurulmuş ve daha fazla köylülere⁴ önem veren bir siyaset yürütmeye başlamıştır. Parlamantonun açılması ve çok partili sistemin olması halkın güvenini kazansa da 9 Haziran 1923'te kanlı bir darbe sonrası (Crampton, 2005, s.153), yönetim daha totaliter bir eksene kaymıştır. 1917 Yılındaki Bolşevik devriminden etkilenen köylüler kendi hareketini oluşturmaya başlamıştır. 1932 yılında başa geçen kral Boris III⁵ çok partililiği yasaklamış ve otoriter bir yönetimin başlamasına öncülük etmiştir. Darbe ve otoriter rejim o güne dek var olan özgürlükleri kısıtlamış ve insanlar istemese de bu sisteme boyun eğmek zorunda kalmışlardır.

Belirtmek gerekir ki Balkanlardaki stratejik konumundan dolayı Bulgaristan o dönemlerde tam bir bağımsız devlet olarak hareket etme fırsatını yakalayamamış ve bölgede aktif bir siyaset yürüten zamanın etkili devletleriyle birlikte hareket etme zorunda kalmıştır. Rusya özellikle

³Veliko Tırnovo şeri Bulgaristan topraklarında Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle birlikte kurulan ilk Bulgaristan Prenslığının başkenti olarak ilan edilmiş ve ilk anayasa da ismini o şehirden almıştır.

⁴ O dönemde halkın çoğunluğu kırsalda yaşadığından dolayı bu şekilde bir siyaset yürütülmüştür. İlk kurulan parti de “Bulgar Tarımsal Halklar Birliği (B3HC) partisi” olmuştur.

⁵ 1918- 1943 yılları arasında Bulgaristan'ı yöneten kral. 1938-1943 yılları arası Bulgaristan yönetimini totaliter rejime çevirmiştir.

kendisini Ortodoksların hamisi⁶ olarak ilan etmesinden sonra Balkanlarda etkinliğini arttırmış ve sıcak denizlere inme politikasını da birlikte yürütmüştür. Bu siyaset gereği yeni kurulmuş olan Bulgaristan uzun zaman Rusya'nın vazgeçilmez bir dost ülke olarak benimsenmiş ve uzun yıllar Rus etkisi Bulgaristan siyasetine sirayet etmiştir. Bu bağlamda Osmanlıdan bağımsızlığını kazanma sürecinde Bulgaristan'a Rusya'nın yardımı da halk nezdinde bir Rusya hayranlığının köklü bir şekilde yerleşmesinde büyük rol oynamıştır.

Bulgaristan'ın Rusya'yla dil ve kültür aynı zamanda da din yakınlığının bulunması, Rusya'da olan herhangi bir olayın ve değişikliğin Bulgaristan'ı da yakından etkilemesini sebep olan faktörlerdendir. Burada vurgulanmak istenen aslında neden Bulgaristan'ın ilk anayasayla birlikte demokratik bir sisteme geçme arzusu uzun zaman gerçekleştiremediği açıklamaya çalışmaktır. Demokratik bir anayasa oluşturulmasına rağmen devlette uzun zaman istikrar sağlanamamış, merkeziyetçi bir devlet anlayışı tekrardan hâkim olmuş, muhalifler çok sert bir şekilde iktidar tarafından bastırılmış, suikastlara⁷ ve sürgünlere maruz kalmışlardır. Buna rağmen ülkede farklı partiler var olmaya devam etmiş, fakat siyasette çok fazla söz sahibi olamamış ve bu süreç demokrasi hayallerini büyük ölçüde başarısızlığa uğratmıştır. Bu istikrarsız ortam İkinci Dünya Harbinin sonuna kadar devam etmiş ve akabinde ise Bulgaristan komünist rejime geçmiştir. Bulgaristan'daki bu siyasi istikrarsızlık ve demokratik bir rejim oluşturulamaması komünist rejime geçişini de kolaylaştırmıştır.

Bulgaristan'ın Totaliter Rejim Geçmişi

İkinci Dünya harbinin sona ermesiyle savaştan galip olarak çıkan güçler dünya sistemini tekrardan oluşturmak için bir araya gelmiş ve dünya iki kutuplu uluslararası sisteme geçmiştir. Aynı döneme rast gelen demokrasiye geçiş süreçleri hızlanmış, Batı Avrupa ile Amerika'nın demokrasiyi ve kapitalizmi temsil ederken Sovyetler Birliği ise komünist bloğu temsil etmiştir. Orta ve Doğu Avrupa bu “Yeni Dünya” düzeninde Rusya'nın ve komünizmin etkisinde kalmıştır.

⁶ 1768- 1774 Osmanlı- Rus savaşları sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca antlaşmasıyla birlikte Osmanlı büyük toprak kaybını yaşamış ve Rusya bu anlaşma vesilesiyle İstanbul'da Ortodoks kilisesinin açılmasına vesile olmuş ve bu sayede kendini tüm Ortodoks Hristiyanların hamisi olarak ilan etmiştir.

⁷1907'de, Bulgaristan'ın 27. hükümetine başkanlık eden Dimitar Petkov, Sofya'daki Çar Osvoboditel Bulvarı'nda siyasi muhalifleri tarafından öldürüldü. Diğer bir siyasetçi olan Stefan Stambolov 15 Temmuz 1895'te Sofya'nın merkezinde öldürüldü,14 Haziran 1923'te ise Başbakan Alexander Stamboliiski şiddetli işkencelere maruz kalarak ve kafası kesilerek can vermiştir (Михайлов, 2018). Bu siyasi hesaplaşmalar Bulgaristan'daki demokratikleşme sürecine çok ağır indirmiştir.

Bulgaristan'a gelince bu ülkeler arasında Rusya'ya en fazla bağımlı devlet konumunu Sovyetler Birliğinin çökmesine kadar korumuştur (Райчев & Стойчев, 2008, s. 16). Peki, Bulgaristan'ı hangi sebepler komünizmi bu kadar şiddetli bir şekilde benimsemeye itmiştir? Bu faktörler incelendiğinde 1948-1989 yılları arasında Bulgaristan'da komünist rejimin neden bu kadar istikrarlı olduğunu ve neden demokrasiye geçiş bu kadar zor olduğunu anlayabiliriz.

En öne çıkan faktörlerden bir tanesi ülkeye hâkim olan dengesiz ve zayıf ekonomi olmuş ve köylü- işçi toplumunun büyük bir kısmı ve aydın camia komünizmin yardımını bekler hale gelmiştir (Карасимеонов, 2006, s. 20). Diğer bir etken ise Rusya'nın Bulgaristan'ı Osmanlıya karşı yapmış olduğu bağımsızlık savaşındaki desteği ve yardımlarından dolayı halkta oluşan minnettarlık ve kardeşlik hisleridir (Карасимеонов, 2006, s. 21). Bu halkın komünist rejimi kolay bir şekilde benimsemesine yol açmış ve Bulgaristan'da Bolşevik türü bir diktatörlüğe kaymasını da kolaylaştırmıştır. Üçüncü faktöre gelince, Bulgaristan İkinci Dünya harbinden sonraki iki kutuplu dünya sisteminde Sovyet Rusya'nın etki alanındaki bölgede kalmasıdır. Bu bağlamda Bulgaristan'daki anti-komünist ve demokratik hareketler ve elitler, Batıdaki demokratik ülkelerden beklenen desteği alamamış ve zamanla kolay bir şekilde komünist rejim tarafından tasfiye edilmiştir (Карасимеонов, 2006, s. 21).

Bulgaristan'daki komünist rejiminde sürekli bir şekilde seçimler gerçekleşmiş fakat her defasında kazanan taraf Bulgaristan Komünist Partisi olmuştur. 1954'ten 1989'a kadar Bulgaristan'ı yönetmiş olan Komünist yönetici Todor Zhivkov, 1998'de Sofya'da ölmüştür. 1941'de Bulgaristan, Mihver Devletleri ile aynı hizada kalmış fakat Zhivkov, Bulgar Komünist Partisi tarafından düzenlenen bir gerilla Dekolmanı (siyasi komiseri) olarak yer almıştır (Binder, 1998). Bulgaristan Komünist Partisi (BKP), 1944'ten 1989'a kadar Bulgaristan'daki Devlet yönetiminden sorumlu olmuştur (Sharlanov ve Genev, 2010, s.1). Todor Zhivkov, Gorbaçov'un gelişine kadar onu teşvik eden Sovyetler Birliği ile yakın bağları olmuştur. Zhivkov, 1959'da Tuna'daki Kotsian, Bogdanov Dol, Belene Adası ve Lofça gibi siyasi mahkûmlar için toplama kamplarının kurulmasından sorumluydu. Zhivkov hiçbir zaman siyasi suçlardan yargılanmamış; bunun yerine, yasadışı olarak 24 milyon dolarlık devlet fonuna harcama suçundan yargılanmıştır (Binder, 1998).

Bulgaristan'da diğer Orta ve Doğu Avrupa komünist ülkelerden farklı olarak 1989 yılına kadar herhangi bir muhalif mukavemet gerçekleşmemiş ve bu da komünist rejimin ne kadar köklü bir

şekilde ülkeye yerleştiğini göstermektedir. Gorbaçov'un 1984 Sovyet Sistemindeki reformları iki ana hedef ekseninde gerçekleşmiştir. Birinci eksen ekonomik reformlar olurken ikinci eksen Sovyet Birliğinde yer alan ülkelerin siyasi reformlara yönelmesi ve ülkelerde yaşanan sosyal değişimlere göz ardı edilmemesine odaklanılmıştır⁸. “ Komünist Parti rejimlerinde yaşanan meşruiyet krizi ve Gorbaçov’un başlattığı reform süreci dâhil bir dizi başarısızlık sonucunda bölgesel siyasi, askeri ve iktisadi oluşumların yıkılması Doğu Avrupa ülkelerini yeni bir arayış içerisine itmişti” (Akşit, 2011, s. 68).

Bulgaristan, Sovyetler Birliğine bağımlı olmasından dolayı bu reformlardan etkilenmiştir. Zhivkov kendi iktidarına güvenerek bu değişikliklere karşı durmuş ve bu da Sovyet Rusya’yla arasının açılmasına sebep olmuştur. Kısa bir zaman diliminde ise Bulgaristan Komünist Partisi içinde sessiz bir devrim yaşanmış ve Zhivkov iktidardan uzaklaştırılmıştır.

Totaliter Rejimden Demokratik Rejime Geçiş

Sovyet Birliğinin dağılmasıyla birlikte Orta ve Güney Avrupa’da totaliter rejimden demokratik rejime hızlı bir geçiş başlamıştır. Peki, bu rejim değişiklikleri nasıl gerçekleşir? Uluslararası sistemde değişen denge, parametreler baskısı ve basıncı sonucu bazı devletler mecburi olarak bu değişiklikleri yapmak zorunda kalırlar. Fakat bu değişimin oluşmasında iç faktörlerin de etkisi göz ardı edilemez (Huntington, 1996, s. 108). Totaliter rejimden demokrasiye geçişte üç yöntem öne çıkmaktadır.

Reform yöntemi kullanılarak bir rejim değişikliği olduğunda totaliter rejimin yönetici kadrosunun kararıyla reformlar yapılır ve ülkede kansız bir şekilde geçiş süreci yaşanır (Huntington, 1996, s. 120). Bu reformları yapan liderlerin kesinlikle hedefi ve ideali olmalıdır ki sağlıklı bir reform süreci gerçekleşsin. Totaliter rejimden demokratik sisteme geçişin en sağlıklı olanı siyasi elitlerin kararına ve muhalefetle ittifak kurarak gerçekleşmiş olandır (Zhang, 1994, s. 110). Diğer bir yöntem ise devrim, savaş veya ayaklanma sayesinde gerçekleşir ki bu sayede totaliter rejim devrilir (Huntington, 1996, s. 140-143) ve yerine seçilen yeni hükümet demokratik kuralları uygulamaya başlar. Bir diğer geçiş ise sözleşme yöntemiyle gerçekleşir. Burada demokratikleşme

⁸ Perestroykanın ilanından sonra Orta ve Doğu Avrupa’da birçok yeraltı muhalif anti-komünist hareketler ve organizasyonlar gün yüzüne çıkmış ve halkı ve kiliseyi de arkasına alarak demokratik sistemlere geçiş yapmışlardır. Bu konuda Lech Walesanın “Solidarity” organizasyonu örnek verilebilir. Bulgaristan’a gelince böyle bir hareketlilik ancak 1989 yılında ve özellikle Türk azınlıklar tarafından yapılmış ki akabinde demokrasiye geçiş süreci de hızlı bir şekilde gerçekleşmiştir.

sürecinin başlaması bu devrimi veya darbeyi gerçekleştiren bir kurum tarafından başlatılabilir ki genelde bu kurum askeriye'dir.

Sözleşme yönteminde ülkeyi yöneten tek parti yöntemiyle ülkeyi yöneten lider ve muhalefetin oturup sözleşmesi ve demokrasiye geçişi birlikte başlatması ile gerçekleşir (Huntington, 1996, s. 146). Şunu belirtmek gerekir ki totaliter rejimden demokratik sisteme geçiş aslında uzun bir sürece tekabül eder. Bu süreçte pek çok işlerin sağlıklı bir şekilde yürütülmesi gerekir. Anayasanın değişmesi, hukuksal düzenlemeler, temel hukuksal metinlerin oluşması, demokratik kurumların inşası, seçimlerin sağlıklı yapılması bu işlerin başlıcalarıdır. Şunu unutmamak gerekir ki demokratikleşme süreci bazen aksayabilir ve tekrardan geri dönüşlerde yaşanması muhtemeldir. Bir ülkede demokratik sistemin güçlenmesi için bazı faktörlerin önemi ortaya çıkmaktadır. Ekonomik buyume ve Batı Avrupanın demokrasiye geçmiş ülkelere bu konuda yardımı önemli faktörlerdendir (Huntington, 1997, s. 2-5).

Bulgaristan'ın Demokrasiye Geçiş Süreci

1988-89 döneminde dünya hızla bir değişime tanıklık etmiştir. Polonya ve Macaristan'da komünist rejimin çöküşü, diğer Doğu Bloğu ülkelerinde zincirleme bir etki yaratmış ve güç dengesinde büyük değişiklikler olduğunu göstermiştir (Груев ve Калъонски, 2008, s. 177). Dünya, komünist rejimin nasıl sona erdiğine tanıklık etmiş ve diğer komünist devletler için iki seçenek ortaya koymuştur: Polonya ve Macaristan gibi demokratik bir geçişe sahip olmak (Лакон, 2014, s. 7) ya da eski şekilde devam etmek ve Dünya sisteminin baskısına maruz kalmak.

1989 yılında Berlin duvarının yıkılması Soğuk Savaşın sonuna geldiğinin habercisi olmuştur. Sovyetler Birliği dağılmaya başlamasında uluslararası sistemde bir boşluk yaratmış (Tanıyıcı, 2004, s. 158) ve bu boşluğu da Amerika doldurmaya çalışmıştır. Uluslararası sistemde oluşan değişiklikler Sovyetler Birliğinden ayrılan devletlerin iç ve dış siyasetine de yansımıştır (Tanıyıcı, 2004, s.159). 1990 sonrası bölgesel dengelerin değişmesi Amerika'ya kendi demokratik norm ve değerlerini empoze edebilecek yani alanlar bulmasına fırsat tanımıştır. ABD, bu sistem boşluğunu doldurabilmek için eski Sovyet coğrafyasında liberalizm ve demokrasi söylemleri kullanmaya başlamış ve Soğuk Savaşın bitimiyle yaygınlaşmaya başlayan insan hakları ve demokratik değerler söylemlerinin koruyucusu olduğunu da vurgulamıştır.

Uluslararası sistemde gerçekleşen bu değişiklikler aynı zamanda Bulgaristan'ı da derinden etkilemiş ve ülkede var olan totaliter rejim çökmeye başlamıştır (Яков, 2014, s. 6). Bulgaristan'ın totaliter rejimden demokrasiye geçişi kansız bir geçiş olmuş, bu da geçişi diğer post-komünist ülkelerden farklı kılmıştır. 1989'da ilk kez Bulgaristan Komünist Partisi, Bulgaristan'ın demokratik bir sisteme ve yeni bir liberal piyasa ekonomisine geçişinin başlangıcını belirleyen ülkede çok partili bir seçime izin vermiştir. Yeni demokratik sistemle, diğer parti ve organizasyonların kapısı daha fazla rekabete açılmış. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Bulgaristan 1991 anayasasına dayanan politik yapısı da değişime uğramıştır (Curtis, 1993, s. XXV).

Bulgaristan'da değişimler aslında Bulgaristan Komünist Partisinin içinde devrimle başlamış ve partinin büyük çoğunluğu Todor Zhivkov ve yandaşlarına karşı başkaldırmış ve istifa etmesi sebep olmuşlardır. Burada şunu belirtmek gerekir ki, BKP uluslararası değişimleri doğru bir şekilde okumuş ve erkenden bu değişimlere ayak uydurabilmek için harekete geçmiştir. Demokratik sisteme geçiş sürecinde muhalefet çok fazla etkili olamamış fakat bazı zayıf organizasyonlar bu süreçte yerini almıştır. Bu organizasyonların en etkilileri ise “Ekoglasnost” (Yücel, 2011, s. 650) ve “Glasnost ve Perestroikanın Bulgaristan'da Destekleme Kulübüdür” (Maria, 2010, s. 404). Bu kulüpler aslında küçük sivil hareketleri olarak başlamışlar 1989 yılına gelindiğinde ise üye sayısını ve etkinliklerini arttırmışlardır. Bu kurulan organizasyonlar slogan olarak “Hümanizm ve sosyalizmin demokratikleşmesi”ni almışlar fakat sağlam bir strateji ve programlarının olmaması sisteme etkilerini sınırlamıştır. Diğer husus ise bu organizasyonların lider kadrosu komünistlerden oluşmuş sosyalist rejimden çok Zhivkov karşı olduklarından dolayı Bulgaristan Komünist partisi tarafından çok dikkate alınmamışlardır (Яков, 2014, s. 9-10). “*Bu yüzden Doğu Avrupa'daki demokratikleşme dalgasının bir boyutunu iktidarın kimin tarafından nasıl kullanılacağı oluştururken; diğer boyutunu da toplumsal yapının yeniden şekillenışı ve demokratik siyasî yapılanmanın üzerinde yükseleceği, toplumun sivilleşmesi ve rekabete dayalı serbest pazar ekonomisi olguları meydana getirmektedir*”(Yücel, 2011, s. 650)

Bir diğer iç faktöre gelince, “*Bilgarska Inteligensiya*”(Яков, 2014, s. 6) dedikleri aydınlar topluluğunun bu geçiş sürecinde etkisi bir hayli yankı yaratmıştır (Maria, 2010, s. 404). Yazarlar, gazeteciler, müzisyen ve sanatçılar ülkede olan bitenleri ülke dışına taşımış aynı zamanda da hak ve özgürlüklerini yazılı bir şekilde belirtmişlerdir. Demokratikleşme sürecinde totaliter rejime en

fazla karşı koyma Türk toplumundan gelmiştir. Bulgaristan'daki Türkler uzun zaman komünist rejimin baskısına maruz kalmış, dinleri ve kültürleri yasaklanmış ve 1984-85 yılları arasında da isimleri değiştirilmiştir.

1985-89 yılında Türkler yoğunlukta yaşadığı bölgelerde büyük protestolar düzenlemiş (Roudometof, 2001, s. 222) ve bazı protestolar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Birçok kişi yaşamını yitirmiş ve toplum liderleri de “Belene” ada hapishanesine götürülmüştür. 1989 yılında 300,000 Bulgaristanlı Türk ülkeden zorla göçe tabi tutulmuş (Karpas, 1990, s.773) ve Türkiye'nin sınır kapılarını açmasıyla birlikte bu insanlar Türkiye'ye yerleşmişlerdir (Райчев & Стойчев, 2008, s.17). Gerçekleşen bu olaylar dış dünyanın tepkisine neden olmuş ve aynı zamanda da Bulgaristan'da ekonomik krizi de beraberinde getirmiştir (Goltz, 1989). Bulgaristan'ın diğer Sovyet ülkelerinin yaşamış olduğu krizi atlatabilmek için daha 1984 yıllarında farklı ekonomik reformlara imza atmış ve ilk özelleştirme politikaları o dönemlerde gerçekleştirmeye başlamıştır (Лакон, 2014, s. 13). Ekonomik krizin etkisiyle dış borçlanmada büyük artış yaşanmış ve bundan dolayı da Bulgaristan bir dış baskısı altında kalmaya başlamıştır. Bulgaristan Komünist Partisi tüm yapmış olduğu atılımlarda beklenen düzelme sağlanamamış ülke ekonomisi iflasın eşiğine gelmiştir.

Art arda gerçekleşen bu olaylar BKP'yi zor durumda bırakmış, yeni karar almasına sebep olmuş ve bu kararlara göre hem partinin hem de devletin başı olan Todor Zhivkov istifaya zorlanmıştır ve aslında yukarıdan bir değişim ("reforms from above") kuralı uygulanmıştır (Offe, 2004, s. 502). 10 Kasım 1989 yılında Zhivkov'un istifasının (Ekici, 2018, s. 13) akabinde de ülkenin liberalleşme reformlarını da beraberinde getirmiştir. Andrey Lukanov⁹, Petar Mladenov¹⁰ ve Alexander Lilov¹¹ BKP deki değişimlerin ve ülkede reformların gerçekleşmesine öncülük eden isimler olmuşlardır (Maria, 2010, s. 402- 404). Reformların hayata geçmesiyle birlikte çok partili dönem başlamış ve önceleri yasaklanmış olan bazı partiler tekrardan ihya edilmiştir. Bu partilerin başında “Demokratik Parti” (ДП) ve “Sosyal Demokratik Partisi” (СДП) gelmektedir. Eski

⁹ Bulgaristan'ın demokrasiye geçmesiyle birlikte, 1990 yılında ilk Başbakanı olmuş ve 1996 yılında suikasta kurban gitmiştir.

¹⁰ Totaliter rejim döneminde Bulgaristan'ın Dışişleri başkanı ve 10 Kasım 1989 yılında Todor Zhivkov'un istifasıyla Cumhurbaşkanı olmuş. Kısa dönemde büyük reformlara imza atmış fakat kısa bir zaman sonra zorunlu olarak istifa ettirilmiştir.

¹¹ Bulgaristan Komünist Partisinin, Bulgaristan Sosyalist Partisine dönüşmesinden sonra BSP'nin Yüksek Konseyi Başkanlığını yürütmüştür.

partilerin yeniden siyasete geri dönmesiyle birlikte yeni partiler de kurulmaya başlanmıştır (Maria, 2010, s. 404). “Demokratik Güçler Birliği” nin (SDS)¹² ana rolü, demokratikleşme sürecinde BKP karşı olan muhalefetin çatı kurumu haline gelmesi olmuştur (Ekici, 2018, s. 13). Belirtmek gerekir ki SDS muhalefeti çatısı altına topladığından dolayı kendi içinde çatışmalar yaşamış ve ilk etapta totaliter rejimden demokrasiye geçmekten çok daha fazla sistemin içinde küçük değişikliklere gidilmesi taraftarı olmuştur (Лакон, 2014, s. 10). 1989 Yılında diğer önemli bir gelişme Türklerin isimlerinin tekrardan geri verilmesine karar verilmiş ve BKP devletin yönetici parti olma özelliğinden uzaklaştırılmıştır. 10 Haziran 1990’da ilk demokratik seçimler gerçekleştirilmiş (Ekici, 2018, s. 13) ve 400 üyelik Büyük Millet Meclisi’nin üyeleri seçilmiştir. Bu seçimlerde Bulgaristan Sosyalist Partisi (BSP)¹³ seçimleri kazanmıştır. Bulgaristan’ın demokratikleşme sürecinde bir diğer önemli gelişme ise ilk defa Bulgaristan Türklerinin yoğunlukta olduğu bir partinin kurulması olmuştur.

Türklerin Bulgaristan’da siyasetteki varlığı, Osmanlı devletinin yıkılmasından bu yana önemsiz olmuştur. Totaliter rejim döneminde çoğunlukla Türkler Komünist Partinin üyeleri olmuş ve bu üyeler rejimin asimilasyon sürecindeki politikaları desteklemişlerdir. Bu dönemde Türk azınlığının "kamusal bir sesi, örgütsel bir altyapısı, çok az sayıda toplum ve tarihin görünür sembolleri kalmıştır" (Bates, 1994, s. 202 (akt. Eminov, 2000, s. 146)). 1990’da ise, Türk ve diğer Müslüman azınlık haklarını güçlendiren Hak ve Özgürlük Hareketi kurulmuş (DPS)¹⁴ (Eminov, 2000, s. 146) ve kısa zamanda bir parti oluşumuna bürünmüştür. Hak ve Özgürlük Hareketi ilk kuruluşunda iddia ettiği fikrinden birçok sapma olmasına rağmen, parlamentoya giren ve yasal olarak Bulgaristan’daki Türklerin hakları için mücadele etme fırsatını elde eden ilk parti sıfatını da kazanmıştır.

¹² 1992 Yılında yapılan seçimlerle Bulgaristan’ın ilk demokratik olarak seçilen cumhurbaşkanı olmuştur. Kendi döneminde siyasi ve ekonomik krizlere rağmen Bulgaristan’ın demokratik reformlar gerçekleştirmesinde ve demokratik ülkelere yaklaşmasında katkıları olmuştur (Nova TV, 2015)

¹³ Bulgaristan Komünist Partisi- (Българската Комунистическа Партия) Bulgaristan Sosyalist Partisine (Българската Комунистическа Партия) dönüşmüştür.

¹⁴ Движение за Права и Свободи /ДПС/- ilk olarak Türklerin milli kurtuluş hareketi olarak kurulan ve 10 Kasım 1989 Bulgaristan’ın totaliter rejimden demokrasiye geçiş sürecinde Hak ve Özgürlük hareketine dönüşen ve içinde Türklerin olduğu gibi aynı zamanda Bulgarlarında barındıran bir partidir. Şunu belirtmek gerekir ki, Bulgaristan anayasasına göre bir azınlık veya din temelli bir parti kurmak yasak olduğundan dolayı Hak ve Özgürlük partisi bir azınlık ve dini bir parti olmayıp liberal politikalar yürütmekte olup bazen Avrupa yanlısı tavırları olurken bazen de Rusya yanlısı siyaseti de göz ardı edilmemelidir. Kurucu lideri Sofya üniversitesinde felsefe bölümünü tamamlamış olan Ahmet Doğandır (Райчев & Стойчев, 2008, s. 19)

Bulgaristan'da bağımsızlığını kazanmasından bu yana dört¹⁵ tane anayasa yapılmıştır. Demokratikleşme sürecinden önceki anayasa Bulgaristan Halk cumhuriyeti Anayasası¹⁶ olarak bilinmektedir ve 16 Mayıs 1971 referandumla kabul edilmiş ve Ulusal Meclis tarafından onaylanmıştır (Народно събрание на Република България, 2014).

Bulgaristan'da totaliter komünist rejimin çökmesiyle birlikte önemli bir demokratik adım atılmış ve 1991 yılında Bulgaristan'ın demokratik anayasası oluşturulmuştur.

"12 Temmuz 1991'de VII. Bulgaristan Ulusal Meclisi, Bulgaristan Cumhuriyeti Anayasasını kabul etti. Çağdaş Bulgar Anayasasında devlet yapısı, devlet organlarının örgütlenme ilkeleri ve faaliyetleri, temel haklar, vatandaşların özgürlükleri ve yükümlülükleri tanımlanmaktadır. Bulgaristan'ın, bütün gücün insanlardan geldiği ve güçlerin ayrılığı ilkesinin kurulduğu parlamenter, demokratik, sosyal ve hukukun üstünlüğüne sahip bir cumhuriyet olduğunu belirtti"(Народно събрание на Република България, 2014).

"Bulgar Anayasası, Ulusal Meclisin devlet iktidarının uygulanmasındaki tüm işlevlerin en önemlisi olan yasama faaliyeti yerine getirdiğini belirlemektedir. Parlamentonun yasaları ve kararları tüm devlet kurumları, örgütler ve vatandaşlar için bağlayıcıdır. Çağdaş Bulgar Anayasasında önde gelen ilkeler, Millet Meclisi'nin kanun koyma sürecinde temel değerlerdir. Bunlar arasında: hakların önceliği, kişinin saygınlığı ve güvenliği ve Bulgaristan'ın ulusal ve devlet birliğini koruma görevi; yetkililerin bağımsızlığını, kurumları aralarında yapıcı etkileşimle birleştirerek, parlamento incelemesi ve hesap verebilirlik ile güvence altına alır"(Народно събрание на Република България, 2014).

Demokrasinin en önemli unsurlarından olan anayasa aslında bir nevi insanların hak ve özgürlüğünün kısıtlanmasına da mani olması gerekir. Bu durum Bulgaristan'da farklı bir süreç yaşamış ve Temmuz 1991'de, kabul edilen anayasaya göre, Bulgaristan'daki Türk azınlığı azınlık statüsünde tanınamamıştır. Anayasaya göre, sadece her vatandaşın anadilini konuşma hakkını sahiptir. Bir örnek olarak yeni anayasada ki Madde 36 (2) 'de: "Ana dili Bulgarca olmayan vatandaşlar, Bulgarca zorunlu çalışma ile birlikte kendi dillerini inceleme ve kullanma hakkına sahip olacaklar" (Sofia Agency Press, 1991, s. 11 (akt. Eminov, 2000, s. 142)) ifadesi kaydedilmiştir. Bulgaristan'daki demokrasinin sağlamlaşması bir nevi uluslararası örgütlere üye olmakla sağlanabileceğini anlaşılmış ve 1993 yılında, Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'ne (NATO) katılma talebinde bulunulmuştur. Bulgaristan, on yıl süren müzakerelerin ardından

¹⁵Sırasıyla: 1879, 1947, 1971 ve 1991 Anayasaları.

¹⁶Bu anayasa aslında temel bir yasadan çok politik bir program olup kamu ideolojisini tanıtmış, güçler ayrılığını tamamen ortadan kaldırmış ve Komünist partisinin iktidardaki yerini sağlamlaştırmıştır (Народно събрание на Република България, 2014).

2004'te NATO'ya tam üye olmuştur. Bulgaristan Ocak 2007'de Avrupa Birliği'ne tam üyeliği gerçekleşmiştir.

Sonuç

Bulgaristan Osmanlı Devletinden bağımsızlığını kazanmasından sonra 1879 da ilk anayasasını oluşturmuştur. Tırnovo Anyasası, Bulgaristan devletinin daha kuruluş aşamında demokrasiye adım olarak nitelendirilmiştir. Uzun bir süre Osmanlı hükmünün altında yaşadıklarından dolayı Bulgar halkında bir siyaset kültürü oluşmamış ve anyasa demokratik kanunlar barındırmasına rağmen ülkede sağlıklı bir demokratik süreç uzun bir zaman yaşanmamıştır. İstikrarsızlıklar ve taht kavgaları hem halkı aynı zamandada bu demokratikleşme sürecini derinden etkilemiştir. İkinci Dünya savaşının sona ermesiyle Bulgaristanda Totaliter Komünist Rejim hakim olmuştur. Azınlık hakları çiğnenmiş ve haklar kısıtlanmış ve ülke uzun bir zaman totaliter bir anayasayla yönetilmiştir. Berlin duvarının yıkılışı Souk Savaşın sonunun başlangıcı olmuş, Soviyeler Birliğinin dağılmasıyla da, komünist rejimlerden demokrasiye geçişler yaşanmaya başlanmış, Bulgaristanda bu süreçte yerini almıştır.

1989 Totaliter Komünist Rejimin çöküşünden bu yana, Bulgaristan demokratik siyasal sisteme ve açık piyasa ekonomisine geçiş yaşamış ve bu geçiş kansız ve barışçıl bir şekilde gerçekleşmiştir. Ülkede kuvvetler ayrılığı dengelenmiş, azınlık hakları iade edilmiş, demokratik anayasa oluşturulmuş, çok- partili seçimler yaşanmış ve medya bağımsızlığını kazanmıştır. Devlet merkezli ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçişte büyük reformlar gerçekleştirilmiş ve yolsuzluklar önlemeye çalışılmıştır. Bulgaristan halkının uzun bir dönem Komünist Totaliter bir sistemde yaşaması, demokratik siyasi kültürün oluşumunda hayli bir zorluklar karşılaşmasına neden olmuş ve ülkede ileriye doğru adımlar atılsada beklenen verimliliğe ulaşamamıştır. Ekonomiyi daha sağlıklı bir seviyeye getirmek, yolsuzluk ve rüşvetçilikle mücadele ve düşük hayat standardını yükseltme bu süreçte, gelmiş ve geçmiş hükümetlerin en önce halletmeye çalıştığı işler olmasına rağmen tam istenilen seviyeye ulaşılmamıştır. Bulgaristan'da 1990'lı yıllardan 2000'li yıllara kadar siyasi ve ekonomik krizler ülkeyi, halkı ve demokrasiyi derinden etkilemiştir. Ülke siyaseti, partiler arası anlaşmazlıklardan dolayı istikrarlaşmıştır.

Geçiş dönemine damgasını vuran farklı kanatlardan partilerin bu krizlerden çıkma başarısını sağlayamamıştır. 2001- 2005 arası yıllarında serbest market piyasasında yapılmış olan reformlar

ve siyasette düzeltilmeler sağlanmış, 1995 yılında üyelik başvurusunda bulunduğu Avrupa Birliğine ancak 1 Ocak 2007 tam üye olabilmektedir. Bu üyelikte Bulgaristan halkı serbest dolaşım hakkını kazanmış fakat devlet açısından ekonomik kalkınma yine gerçekleşmemiştir. Liberal politika ve reformlar da devam etmekte olup daha vizyonlu demokratik liderlere ihtiyaç gün geçtikçe artmaktadır. Totaliter rejimden demokrasiye geçiş 28 yılını tamamlamakta olsa da aşırı sağcı partilerin yükselmesi ve milliyetçi söylemlerini arttırması Bulgaristan'daki demokratik gelişmeyi derinden etkilemekte ve zor bir süreç gerçekleşmektedir.

Avrupa Birliğine üye olsa da ülkede hala ciddi bir ekonomik düşüş yaşanmakta olup Bulgaristan AB en fakir ülkesi olmayı sürdürmektedir. Sivil toplum demokratik sisteme geçişte çekirdeği oluşturmaktadır ve sağlıklı bir demokrasi için sivil toplumun geliştirilmesi gerekir. Bulgaristan'daki diğer önemli bir problem ise sivil topluluğun oluşturulmasında ki sıkıntılardır ve geliştirilmesinde hala uzun bir yol gözükmektedir. Ülkede hala var olan yolsuzluklardan dolayı 2013-2014 halk sokaklara çıkmış ve aylarca kitlesel gösteriler düzenlemiş, yolsuzluğun durdurulmasına ve adaletsizliğin sona erdirilmesi talebinde bulunmuştur. Bu da ülkedeki demokrasinin kat ettiği yol açısından güzel bir örnek olmuştur.

Bulgaristan'da demokratikleşme süreci yavaş gelişmekte olsa da hedefe doğru ilerlemektedir. Bu süreç uzun bir zaman ister ancak başarı tepeden inme değil halk tabanından gelen taleplerle elde edilebilir. Halkın kendi yöneticilerini seçmesi ve seçimlerde farklı fraksiyonların yarışması kesinlikle Bulgaristan'ın demokraside ilerlediğinin göstergesidir. Bu ilerleme, liderlerin ve farklı etnik gruplardan oluşan halkla el ele verip, demokrasi yolunda istikrarlı bir yürüyüşle yavaşta olsa sağlıklı ve dengeli bir şekilde hedefe ulaşılacağına ümit edilmektedir.

Kaynakça

Akşit, S . (2011). Doğu Avrupa'da Radikal Neo-Liberal Dönüşüm. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 0 (41), 61-85. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/iusiyasal/issue/595/5987>

Bideleux, R & Jeffries, İ. (2007). *The Balkans: A Post-Communist History*. (1 ed.). USA: Routledge.

Binder, D. (1998, August, 7). Todor Zhivkov Dies at 86; Ruled Bulgaria for 35 Years. *The New York Times*. Retrieved 1 April, 2019, from <https://www.nytimes.com/1998/08/07/world/todor->

zhivkov-dies-at-86-ruled-bulgaria-for-35-years.html

Crampton, R. J. (2005). *A Concise History of Bulgaria*. (2 nd ed.). New York: Cambridge University Press.

Curtis, G. E. (1992). *Bulgaria: A Country Study*. Retrieved 3 April, 2019, from <http://countrystudies.us/bulgaria/>

Ekici, M. U. (2018). *Bulgaristan Siyasetini Anlama Kılavuzu*. (1st ed.). Istanbul: SETA.

Eminov, A. (2000). Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans. *Nationalities Papers*, 28(1), 129-164.

Goltz, T. (1989, June 15). Thousands of Ethnic Turks deported in Bulgarian Assimilation Campaign. *The Washington Post*. Retrieved 12 April, 2019, from https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1989/06/15/thousands-of-ethnic-turks-deported-in-bulgarian-assimilation-campaign/3b058041-2210-469f-91f7-cf88a51c7921/?utm_term=.27a4643d4070

Huntington, S. P. (1997). After Twenty Years: The Future of the Third Wave. *Journal of Democracy*, 8(4), 3-12.

Huntington, S. M. (1996). *Üçüncü Dalga Yirminci Yüzyıl Sonlarında Demokratlasma*. Ankara: Yetkin Basimevi.

Karpat, K. H. (1990). *The Turks of Bulgaria: The History, Culture and Political Fate of a Minority*. Istanbul: Isis Press

Maria, S. (2010). *Bulgaria since 1989*. In Pamet, S. R. (Ed), *Central and Southeast European Politics since 1989* (pp. 400-420). New York: Cambridge University Press.

Nova TV. (2015). Кой е Желю Желев?. Retrieved 28 April, 2019, from <https://nova.bg/news/view/2015/01/30/>

Offe, C. (2004). Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social research*, 71(3), 501-527.

Roudometof, V. (2001). *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy: The Social Origins of Ethnic Conflict in the Balkans*. (1st ed.). London: Greenwood Press.

- Sharlanov, D. & Genev, V.I.(2010). Crimes Committed by the Communist Regime in Bulgaria. *The Hannah Arendt Center in Sofia*. Retrieved 4 April, 2019, from https://www.ustrcr.cz/data/pdf/konference/zlociny_komunismu/COUNTRY%20REPORT%20BULGARIA.pdf
- Tanıyıcı, Ş . (2004). Uluslararası İlişkiler Kuramları Işığında Doğu Avrupa Ülkelerinde Soğuk Savaş Sonrası Dış Politika Belirleme Sürecinin Analizi. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 4 (7), 156-171. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/susead/issue/28435/302903>
- Tsankova, D. (2019). Doç Dr Mihail Gruev: Temelini oluşturan prensipleri bugün de görmek istiyoruz. Retrieved 28 April, 2019, from <http://bnr.bg/tr/post/101107571?fbclid=IwAR22sNg0ItYdMFasri1uu49cZRngptSwbwG69bdtu6E8LMhQCUmT0aZ5He8>
- Yücel, B . (2011). Komünizm Sonrası Orta Ve Doğu Avrupa Ülkelerindeki Anayasacılık Hareketleri. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60 (3), 635-692. Retrieved from <http://dergipark.org.tr/auhfd/issue/42478/511708>
- Zhang, B. (1994). Corporatism, Totalitarianism, and Transitions to Democracy. *Comparative Political Studies*, 27(1), 108-136.
- Груев, М & Кальонски , А. (2008). *Възродителният Процес Мюсюлманските Общности и Комунистическият Режим*. The Regenerative Process Muslim Communities and the Communist Regime. (1st ed.). Sofia: Сиела.
- Карасимеонов, Г. (2006). *Партийната Система в България*. София: ГорексПрес.
- Лаков, К. (2014). *ПРЕХОДЪТ, Който не Стана Така, Както бе Замислен*. (1 ed.). София: Институт за Пазарна Икономика.
- Михайлов, В. (2018). Факти. Retrieved 23 April, 2019, from <https://fakti.bg/krimi/309965-14-uni-1923-g-ekzekuciata-na-aleksandar-stamboliiski>
- Народно събрание на Република България. (2014). Народно събрание на Република България. Retrieved 24 April, 2019, from <https://www.parliament.bg/bg/news/ID/3085>
- Райчев, А & Стойчев, К. (2008). *Какво се случи? Разказ за прехода в България 1989-2004*. (1 ed.). София: Изток-Запад.